

Олександр Дзюблюк

СТРУКТУРА БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Банківська система країни є найважливішою ланкою ринкової інфраструктури, оскільки саме вона забезпечує практично весь рух грошових потоків в економіці, створюючи базові передумови виробництва, розподілу, обміну й споживання, тобто усіх стадій суспільного відтворення. Зрозуміло, що у перехідній економіці утворення основних елементів такої інфраструктури є нерівномірним і неоднорідним процесом, що відображає усю складність загальної економічної ситуації. Формування банківської системи й ефективне функціонування її на ринкових засадах є базовим, вихідним елементом цього процесу, оскільки банки в силу особливостей своєї діяльності є рушійним механізмом економічних перетворень.

Дані обставини визначають необхідність комплексного дослідження теоретичних проблем становлення банківської системи в умовах ринкового реформування економіки. Специфіка банківської системи, її визначальні ознаки зумовлюються саме банківською діяльністю, що згідно чинного законодавства України передбачає виконання у сукупності трьох функцій: 1) залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб; 2) розміщення зазначених коштів від свого імені і на власних умовах; 3) відкриття і ведення рахунків фізичних та юридичних осіб. Проте, попри усю спільність специфічних ознак, які вирізняють банки серед інших численних ринкових інститутів, у самій банківській системі має місце чітка структуризація, адже власне поняття системи передбачає також певну ієрархічність побудови елементів, що її утворюють. А якщо йдеться про таку складну систему як банківська, то потреби забезпечення належного регулювання і контролю об'єктивно зумовлюють необхідність виділення двох рівнів відповідно до відмінностей у функціональному призначенні банків.

Перший рівень системи утворює центральний банк, завданням якого є загальна організація грошового обігу в країні, забезпечення стабільності національної валюти, контроль і нагляд за діяльністю банківських установ та ряд інших важливих функцій, а другий рівень – підсистема комерційних банків, завдання яких полягає у здійсненні усього спектру різноманітних операцій з кредитно-фінансового обслуговування суб'єктів ринку.

Гіпотетично існує також інший варіант організації банківської системи – за однорівневим принципом. Проте у цьому разі навряд чи можна вести мову про функціонування системи банків взагалі – у вигляді високоорганізованої, регульованої форми діяльності різноманітних банківських установ. Йдеться про способи організації банківської справи в країні, коли або відсутній центральний банк (на ранніх етапах розвитку банківської справи) або діє лише центральний банк (в адміністративно-командній економіці).

Серія: Економіка

Разом з тим, необхідно відзначити, що у багатьох працях, присвячених дослідженню проблем банківської діяльності, відсутній єдиний підхід до структурної побудови системи банківських установ. Так, в окремих роботах висловлюються міркування з приводу включення до складу банківської системи окрім власне комерційних банків ще й небанківських фінансово-кредитних інститутів, а також допоміжних організацій (інформаційно-аналітичні, охоронні і т.д.), у результаті чого нижній рівень системи може формувати вже більше елементів[1:43]. Крім того, мають місце пропозиції про виділення третього, четвертого рівнів через вирізнення поряд з комерційними банками в окремий рівень кредитних установ або зведення у той же ранг певних груп комерційних банків (спеціалізованих, уповноважених тощо)[2:1].

Аналіз таких підходів до структури банківської системи дає підстави для наступних висновків: по-перше, включення кредитних установ небанківського типу до складу банківської системи є недоцільним з огляду на принципові відмінності їх діяльності й насамперед неможливість одночасного виконання трьох банківських функцій; по-друге, сукупність організацій, що забезпечують нормальне функціонування банків необхідно включити до банківської системи, однак ні до першого, ні до другого рівня вони не належать, а являють собою допоміжну ланку, яка обслуговує обидва ці рівні; по-третє, виділення у складі банківської системи третього або четвертого рівнів є невиправданим з урахуванням того, що спеціалізовані комерційні банки різних видів відрізняються від універсальних лише орієнтацією на певні види діяльності, не змінюючи при цьому свою "банківську" природу, внаслідок чого мова може йти лише про наявність двох частин у складі другого рівня.

Розгляд структурної організації банківської системи потребує з'ясування ще і об'єктивних причин побудови системи функціонуючих в країні банків за дворівневим принципом, адже у більшості досліджень з цього приводу дана необхідність або обґрунтовується загальними умовами господарювання у "цивілізованій ринковій економіці"[3:66]. Проте особливості організаційної побудови банківської системи мають більш глибокі засади. Мова має йти насамперед про ту роль, яку банківська система відіграє в організації грошово-кредитних відносин суспільства на макро- і мікрорівнях.

На макрорівні виникає потреба в загальній організації та регулюванні грошово-кредитних відносин, що дістає безпосереднє вираження у встановленні певних "правил гри", контролем за їх дотриманням та регулятивному впливі за допомогою визначеного набору інструментів на діяльність основних суб'єктів указаних відносин. Усі ці завдання покладаються на центральний банк країни, який, будучи уповноваженим державою органом, реалізує монетарну політику та регулює кредитну діяльність усіх інших банків, визначаючи тим самим стан грошової сфери економіки загалом.

На мікрорівні організація грошово-кредитних відносин належить вже до сфери компетенції комерційних банків, кожен з яких відповідно до норм, встановлених центральним банком, здійснює належне кредитно-розрахункове та інше банківське обслуговування суб'єктів ринку у виробничій та невиробничій сферах. Посередництво комерційних банків у русі грошових потоків, які впливають на всі стадії процесу розширеного відтворення, складає економічну основу банківських операцій з акумуляції й розміщення грошових ресурсів, що у кожному окремому випадку виражає зміст грошово-кредитних відносин з індивідуальними вкладниками або позичальниками.

Отже раціональне розмежування функцій з організації грошово-кредитних відносин усередині банківської системи, між її рівнями є запорукою успішного кредитно-фінансового обслуговування усієї економіки та підтримання стабільності її грошової сфери.

Розвиток банківської системи та ефективність організації нею грошово-кредитних відносин значною мірою залежить від економічного стану в країні, що позначається на результатах діяльності банківських інститутів. З одного боку, рівень банківської справи в країні визначає ефективність надання суб'єктам ринку усіх належних послуг, пов'язаних з реалізацією грошово-кредитних відносин на практиці, а з іншого, – власне рівень розвитку товарно-грошових і грошово-кредитних відносин в суспільстві визначає основні характерні риси та принципи діяльності банківської системи.

Наявність указаної залежності може бути підтверджена на прикладі розвитку країн, економічні устрої яких за останні роки зазнали суттєвих змін на шляху ринкових перетворень. Із запровадженням основних ринкових інститутів у практику господарського життя відбулися кардинальні зрушення і у функціонуванні банківських систем, котрі у новітній історії цих країн пройшли шлях від планово-розподільчого характеру банківської справи до системи банківських інститутів, організованих на ринкових засадах. Зрозуміло, що подібний процес відбувався переважно еволюційним чином, результатом чого є наявність тривалого перехідного періоду у розвитку банківської системи, як врешті і всієї економіки загалом.

Серія: Економіка

Що ж до України, то її банківську систему можна віднести до перехідного типу, хоча за багатьма параметрами вона у своїй основі вже наближена до ринкової системи банківських інститутів. Деякі з особливостей функціонування банківської системи перехідного періоду є характерними здебільшого для перших, початкових стадій цього періоду, які з різним рівнем успішності банки України вже минули. У зв'язку з цим стосовно вітчизняної банківської системи, цілком прийнятною є оцінка, згідно якої вона є "перехідною в тому розумінні, що в ній, хоча і за формою, містяться компоненти ринкової банківської системи, проте їхня взаємодія не досягла ще необхідного ступеня зрілості"[4:399].

Стан справ, що нині має місце у банківській системі нашої країни загалом, може бути охарактеризований як процес становлення якісно нового механізму економічних відносин, суб'єктами яких виступають банки. Проте власне новизна цих відносин більшою мірою стосується порівняння з неринковою економікою адміністративно-командного типу, оскільки у практичній площині рівень, досягнутий вітчизняною економічною системою протягом перехідного періоду, характеризується ще слабким загальним розвитком ринкових інститутів. На тлі зазначених моментів прогрес у реформуванні банківської системи видається більш відчутним у порівнянні з іншими секторами господарства та з огляду на основні етапи її розвитку за період від початку впровадження ринкових перетворень в економічні відносини суспільства. Конкретний зміст та орієнтовні хронологічні рамки даних етапів можуть бути представлені наступним чином.

Перший етап (1987-1989 рр.) характеризується початком реорганізації монобанківської системи адміністративно-командного типу, що стало вихідною стадією реформування всієї економіки загалом, оскільки порядок діяльності банківських установ, пристосованих до потреб планового господарства, взагалі не дозволяв вирішувати завдання модернізації економічної системи. Банки здійснювали лише пасивний перерозподіл кредитних ресурсів відповідно до державних планів економічного розвитку.

У цих умовах створення п'яти державних спеціалізованих банків (Промбудбанк, Агропромбанк, Житлосоцбанк, Зовнішеконом банк, Ощадбанк) з функціями обслуговування відповідних народногосподарських комплексів було покликане сформувати більш гнучку структуру банківської системи, адекватну потребам підприємств реального сектора, яким вже надавалось право самостійного вирішення усіх господарських питань. Однак на практиці деяке незначне розширення прав спеціалізованих банків та їхніх відділень не супроводжувалось належним розмежуванням ресурсів, якими вони могли б розпоряджатися. Зберігалась також централізована схема управління системою, яка нарівні з неефективною процентною і кредитною політикою Держбанку перетворювала банківські позики фактично на безповоротні дотації нерентабельним підприємствам. У результаті значно збільшився й ускладнився бюрократичний апарат управління системою при загальному зниженні ефективності функціонування нових банківських установ, що об'єктивно зумовило необхідність подальшого вдосконалення банківського сектора економіки.

Другий етап (1990-1991 рр.) відображає останній період функціонування банківської системи України в умовах колишнього СРСР і визначається створенням реальних інституційних засад організації банківської діяльності за дворівневим принципом. Ліквідація централізованого матеріально-технічного постачання зумовила появу мережі численних торговельно-посередницьких організацій, обороти яких потребували оперативного кредитно-розрахункового обслуговування. Послуги ж державних спеціалізованих банків вже не задовольняли зростаючий попит не лише у торгівлі, а й в усіх інших галузях господарства.

Як наслідок указаних процесів відбувається швидке зростання числа нових банків, що початково створювались галузевими міністерствами і відомствами. Наприклад, Міністерством легкої промисловості було створено Легбанк, Міністерством дорожнього будівництва – Шляхбанк, Міністерством лісового господарства – Лісобанк тощо. Крім того, рядом підприємств, громадських організацій, кооперативів засновуються банки на акціонерних чи кооперативних засадах, що сприяло появі реальних передумов для деякого послаблення монополізму та розвитку конкуренції у банківській справі. Цей процес набирав силу завдяки ліберальній ліцензійній політиці – низьких вимог до величини статутного капіталу та до професійних якостей керівництва нових банків. Так, у серпні 1990 р. обов'язковий статутний фонд для отримання ліцензії комерційного банку складав 5 млн.руб. (близько 50 тис. дол.)[5:18].

Що ж до державних спеціалізованих банків, то незважаючи на здійснені спроби реформувати їхню діяльність шляхом переведення цих установ у 1989 р. на "повний госпрозрахунок і самофінансування", по суті незмінною залишалася система централізованого контролю й розподілу ресурсів, відділення і філії не отримали власних капіталів, а жорстке регламентування усієї їхньої діяльності не надавало можливостей для встановлення

Серія: Економіка

взаємозацікавлених, партнерських відносин з клієнтами. Певному вирішенню цієї проблеми мало сприяти перетворення у 1990р. трьох основних спеціалізованих банків на акціонерні товариства – банк "Україна", Промінвестбанк та Укрсоцбанк, що згодом взяли курс на поступове скорочення частки державної власності у їхніх статутних фондах.

Таким чином, у результаті зазначених перетворень певної чіткості набувають риси другого рівня банківської системи, хоча основна частина банківських послуг все ще припадає на колишні державні спеціалізовані банки. У цей же період формально утворюється і верхній рівень банківської системи: відповідно до прийнятого у березні 1991р. закону "Про банки і банківську діяльність" на базі Української республіканської контори Держбанку СРСР створено Національний банк України.

Третій етап (1992-1994 рр.) характеризується переважно екстенсивним розвитком банківської системи в умовах наростаючої гіперінфляції, негативних значень реальних процентних ставок та різкого падіння курсу національної валюти.

Відносний лібералізм у порядку утворення нових банків, що діяв до середини 1994 р., з юридичної точки зору є порівнюваним з відкриттям приватного підприємства у будь-якому іншому секторі економіки. Нові комерційні банки створювались із значною часткою приватного капіталу внаслідок швидкого розвитку спільних і малих підприємств, акціонерних товариств. Понад 100 банків було створено у період гіперінфляції як кишенькові структури підприємств або приватних осіб (створення такого банку було рівноцінним придбанням трикімнатної квартири) [5:18].

Звісно, основною метою діяльності таких банківських інститутів було забезпечення дешевими кредитними ресурсами в першу чергу їхніх засновників та акціонерів, що не завжди відповідає загальним принципам прибуткового ведення банківського бізнесу. За подібних обставин природно низький рівень доходу у такій кредитній діяльності комерційних банків міг компенсуватися надзвичайно високою маржею процентних ставок, вкладенням коштів переважно у заходи із швидким оборотом капіталів, проведенням валютообмінних та інших високодохідних операцій.

Загалом, однак, ринок банківських послуг протягом указанного періоду залишався ще достатньо монополізованим, оскільки на новоутворені комерційні банки припадало менш як 10% банківських операцій, а за деякими підрахунками навіть менш як 5% [6:44].

Четвертий етап (починаючи з 1995 р.) відзначається стабілізацією загального числа зареєстрованих банків та поступовими проявами тенденції до зменшення кількості реально діючих банківських установ, що зумовлено об'єктивною необхідністю у концентрації банківського капіталу виходячи із потреб повноцінного обслуговування суб'єктів ринку та мінімізації рівня ризиків за всіма видами банківських операцій.

Особливістю цього етапу є поступове пристосування банківської системи до умов діяльності, пов'язаних з ознаками фінансової стабілізації, наслідки якої мають безпосередній вплив на ключові аспекти організації банківської справи (зокрема, зниження загального рівня процентних ставок та банківської маржі, дохідності операцій на фінансових ринках). Припинення спаду у виробництві і його можливий ріст, розвиток ринку державних та корпоративних цінних паперів попри загальну стабілізацію на макроекономічному рівні вимагають стимулювання розвитку реального сектора економіки, що в свою чергу зумовлює об'єктивну потребу у максимальному задоволенні попиту суб'єктів господарювання на банківські послуги. Конкретні ж практичні можливості щодо вирішення цього завдання вітчизняною банківською системою залежить від результатів дальшого розвитку процесів її інституційного та структурного вдосконалення.

В цілому за перехідний період роль банківської системи значно зросла у порівнянні з її підпорядкованим, другорядним положенням, в адміністративно-плановому господарстві. Зосереджуючи грошовий капітал усього суспільства, банки надалі усе меншою мірою відіграватимуть пасивну роль обслуговування руху "чужих" грошових коштів і все більшою – роль центрів акумуляції капіталів із розподілом ресурсів у власних інтересах.

Зрозуміло, і четвертий етап не можна вважати завершальним у процесі реформування банківської системи на ринкових засадах. У своєму реформованому віді сукупність банківських інститутів країни має максимальною мірою відповідати завданням побудови ринкової структури суспільного відтворення, що визначається рухом до якісно нового стану економіки, заснованого насамперед на приватній (недержавній) формі власності та сукупності інваріантів, які ще необхідно забезпечити (конкурентне середовище, свобода діяльності суб'єктів ринкових відносин, органічна встроєність державного регулювання у господарський механізм). На практиці це означає об'єктивну потребу досягнення абсолютного рівня відповідності конкретних

Серія: Економіка

форм організації діяльності банківської системи потребам нової відтворювальної структури національної економіки.

Основним напрямом до вирішення указанного завдання має бути обрано такий підхід до подальшого вдосконалення банківської системи, який відображав би не стільки постійне пристосування її до умов ринкового середовища, що перманентно змінюються (хоча і це є важливим моментом забезпечення оптимальної організації банківської справи), скільки випереджаючий рівень можливостей банків стосовно задоволення потреб економічних агентів у відповідних послугах. Іншими словами, банки мають бути готовими виконувати той спектр і обсяг операцій з обслуговування грошово-кредитної сфери економічних відносин, який у даний момент потрібний суб'єктам цих відносин для забезпечення нормального перебігу процесу розширеного відтворення.

Не викликає сумнівів, що власне сам процес вдосконалення банківської системи є неперервним та діалектично пов'язаним із змінами у реальному секторі економіки і соціально-політичними аспектами суспільного життя навіть у розвинутих країнах, не кажучи вже про країни з перехідним характером економічних відносин, де необхідність такого процесу природно впливає із повсякденного функціонування системи та її окремих елементів з огляду на значні зміни в усіх ланках господарства.

Загалом же вибір стратегії розвитку банківської системи повинен бути тісно пов'язаний із реаліями вітчизняної економіки та визначатися особливостями сприйняття нею обраного шляху вдосконалення діяльності банківських інститутів.

Література

1. Рудинская Е.В. Деньги. Кредит. Банки: Учеб. пособие.—Одесса: «Моряк», 1998.
2. Молчанов А., Тавасиев А. Банковская система России: какой ей быть?// Бизнес и банки.—1994.—№2.
3. Банковская система России. Настольная книга банкира: в 3-х кн. Книга 1/ Л.И. Абалкин и др.—М.: ДеКа, 1995.
4. Курс переходной экономики: Учебник для вузов / Под ред. Л.И. Абалкина.—М.: Финстатинформ, 1997.
5. Бутенко О., Ермакович В. Банки Украины: вчера, сегодня, завтра // Финансовая Украина.—1997.—№12.
6. Сохань П. Становлення банківської системи України// Банківська справа.—1996.—№3.

Анотація

У статті аналізуються теоретичні засади структури банківської системи за дворівневим принципом, виходячи із ролі центрального банку і комерційних банків в організації грошово-кредитних відносин. Розглядаються етапи становлення і розвитку банківської системи України та проблеми організації банківської справи виходячи із потреб здійснюваних ринкових перетворень.

Annotation

The article analyses the main principles of structural construction of banking system in according to role of central bank and commercial banks in organization of society's monetary and credit relations. The author considers the stages of formation and development of banking system of Ukraine and also the problems of banking proceeded from the necessities of market transformations.

УДК 336.27; 336.77